

**MƏKTƏB VƏ PEDAQOJİ FİKİR TARİXİ
ИСТОРИЯ ШКОЛЫ И ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ МЫСЛИ
HISTORY OF SCHOOL AND PEDAGOGICAL THOUGHT**

UOT 37.0

Leyla Nizami qızı Həsənova
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant
AMEA-nın A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

**AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ VƏ DAĞLI RESPUBLİKASI
ARASINDA ƏLAQƏLƏRİN TARİXİNƏ QISA NƏZƏR**

Лейла Низами гызы Гасанова
докторант по программе доктора философии
Институт Истории имени А.А.Бакиханова НАНА

**КРАТКИЙ ОБЗОР ИСТОРИИ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ МЕЖДУ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКОЙ И
ГОРСКОЙ РЕСПУБЛИКОЙ**

Leyla Nizami Hasanova
doctoral student of the program of doctor of philosophy
Institute of History named after A.A. Bakikhanov of ANAS

**BRIEF REVIEW OF RELATED HISTORY BETWEEN AZERBAIJAN DEMOCRATIC
REPUBLIC AND MOUNTAIN REPUBLIC**

Xülasə. Rusiya imperiyasının süqutundan və Qafqazda müstəqil dövlətlərin yaranmasından sonra Şimali və Cənubi Qafqaz xalqlarının yaxınlaşması və hətta birləşməsi meylləri üzə çıxdı. 1918-1920-ci illər Azərbaycan xalqının öz müqəddəratını özünün təyin etməyə qadir olduğunu sübut etməyə cəhd göstərdiyi bir dövrdür. Şimali Qafqazda mövcud olmuş müstəqil dövlət (konfederasiya) Dağlılar Respublikası idi.

Azərbaycan hökuməti və ictimaiyyəti Şimali Qafqaz xalqlarını öz müstəqilliklərini və dövlətlərini elan etdikləri ilk gündən müdafiə etmiş və onlara böyük köməklik göstərmişdir. Bu dövrdə dünyanın bir sıra böyük dövlətləri Azərbaycanın istiqlaliyyətini tanımağa başlamış, türk dünyasında və islam aləmində ilk demokratik respublika yaranmışdır.

1919-cu ilin yazında Denikinın Dağıstanı tutması ilə Dağlı hökuməti fəaliyyətini dayandırmış və Şimali Qafqazda da hakimiyyət bolşeviklərin əlinə keçmişdir. AXC 23 aylıq fəaliyyətdən sonra Aprel işğalı nəticəsində Azərbaycanda qurulan bolşevik rejiminin ömrü 70 ildən də çox çəkdi. Nəhayət, bu dövr Azərbaycanın ikinci dəfə işğala məruz qaldığı bir dövrdür.

Açar sözlər: *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Dağıstan, Rusiya dövləti, xalqlar, tarixi əlaqələr*

Резюме. После падения Российской империи и возникновения на Кавказе независимых государств выявились тенденции сближения и даже объединения народов Северного и Южного Кавказа. 1918-1920 годы – период, когда азербайджанский народ пытался доказать, что он способен сам определять свою судьбу. Независимым государством (конфедерацией), существовавшим на Северном Кавказе, была Горская республика.

Правительство и общественность Азербайджана защищали и оказывали большую помощь народам Северного Кавказа с первого дня провозглашения ими своей независимости и государственности. В этот период ряд больших государств мира стали признавать независимость Азербайджана, и в тюркском и исламском мире была создана первая демократическая республика.

Весной 1919 года, с захватом Деникиным Дагестана, Горское правительство приостановило свою деятельность, и власть на Северном Кавказе также перешла в руки большевиков. После 23 месяцев деятельности АДР в результате апрельского вторжения в Азербайджане был установлен большевистский режим, просуществовавший более 70 лет. Наконец, этот период является периодом второго вторжения в Азербайджан.

Ключевые слова: *Азербайджанская Демократическая Республика, Дагестан, Российское государство, народы, исторические связи*

Summary. After the fall of the Russian Empire and the emergence of independent states in the Caucasus, tendencies of rapprochement and even unification of the peoples of the North and South Caucasus appeared. 1918-1920 - the period when the Azerbaijani people tried to prove that they are capable of determining their own destiny. Gorskaya republic was an independent state (confederation) that existed in the North Caucasus.

The government and public of Azerbaijan have protected and provided greater assistance to the peoples of the North Caucasus since the first day of their declaration of independence and statehood. During this period, a number of large states of the world began to recognize the independence of Azerbaijan, and the first democratic republic was created in the Turkic and Islamic world.

In the spring of 1919, with the seizure of Dagestan by Denikin, the Gorskoe government suspended its activities, and power in the North Caucasus also passed into the hands of the Bolsheviks. After 23 months of ADR activity, as a result of the April invasion, a Bolshevik regime was established in Azerbaijan, which lasted for more than 70 years. Finally, this period is the period of the second invasion of Azerbaijan.

Key words: *Azerbaijan Democratic Republic, Dagestan, Russian state, peoples, historical relations*

Birinci dünya müharibəsi Rusiyada yaşayan xalqların, xüsusilə Şimali Qafqaz xalqlarının həyatında əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb oldu. Bölgədə gedən müharibə ölkə iqtisadiyyatına və ictimai həyata böyük zərbə vurdu. 1917-ci ilin əvvəllərində baş vermiş inqilab Rusiya İmperiyasının dağılması ilə nəticələndi [1, s. 110]. Beləliklə, ölkədə çar hakimiyyətinin devrilməsi ilə Romanovların uzun əsrlik hakimiyyətinə son qoyuldu.

Rusiya imperiyasının süqutundan və Qafqazda müstəqil dövlətlərin yaranmasından sonra Şimali və Cənubi Qafqaz xalqlarının yaxınlaşması və hətta birləşməsi meylləri üzə çıxdı.

Rusiyanın mərkəzində baş verən inqilabi hadisələr imperiyanın ucqarlarında da təsirsiz ötüşə bilməzdi. 1917-ci ilin fevral ayının 27-dən 28-nə keçən gecə baş vermiş inqilab və 2 mart 1917-ci il tarixində II Nikolayın taxtdan salınması Azərbaycan əhalisinin bütün təbəqələrinin sevincinə səbəb olmuşdu. 3 mart 1917-ci ildə çap edilmiş hökumət bəyannaməsindəki dini və milli məhdudiyətlərin aradan qaldırılması barədə maddə müsəlman cəmiyyəti tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılandı. Qafqaz xalqlarının müstəqillik uğrunda milli hərəkatı yeni inkişaf dövrünə qədəm qoydu. Milli burjuaziya və ziyalılar, kəzak icmaları, əhalinin müxtəlif təbəqələri ölkədəki burjuva-demokratik dəyişiklikləri dəstək-

lədilər. Onlar söz və mətbuat azadlığı hüququnu müdafiə edərək milli məktəb və milli idarəetmə tələbini irəli sürdülər [2, s. 58].

XX əsrin əvvəllərinə yaxın Rusiya imperiyasının regionları arasında, o cümlədən də Şimali və Cənubi Qafqaz arasında sıx geosiyasi və sivil əlaqələr mövcud idi. XX əsrin əvvəlləri Rusiya imperiyasında milli-inqilabi hərəkatların oyanışı ilə xarakterizə olunur. Qafqazda isə bu, çar Rusiyası tərəfindən canişinlik idarəetməsinin (1905-ci il) bərpası ilə nəticələndi. Qraf İ.İ. Vorontsov yeni canişin təyin edildi. Eyni zamanda, XX əsrdə yolların – dəmir yolunun, dəniz, çay və hava nəqliyyatının inkişafı və modernləşdirilməsi Qafqaz regionunun iqtisadi və mədəni əlaqələrinin genişlənməsinə xidmət etdi [2, s. 33].

Rus hakimiyyəti dövründə Qafqazın digər yerləri kimi Azərbaycan da hökumətin mənafeyinə uyğun şəkildə quberniyalara, vilayətlərə (oblast), bu sonuncular isə, öz növbəsində, qəzalara bölünmüşdür. Qafqaz Azərbaycanını formalaşdıran inzibati bölgü aşağıdakı şəkildədir:

1. Bütün Bakı quberniyası. Buraya bütün Bakı şəhəri, habelə Cavad, Göyçay, Şamaxı, Quba, Lənkəran qəzaları daxildir.

2. Yelizavetpol (Gəncə) quberniyası. Bu quberniyaya Gəncə, Cavanşir, Nuxa, Ərəş, Şuşa, Cəbrayıl, Zəngəzur və Qazax qəzaları daxildir. Gəncə quberniyasının dağlıq hissəsi

Azərbaycan və Ermənistan respublikaları arasında mübahisə obyektı olaraq qalır.

3. İrəvan quberniyası. Buraya Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Sürməli qəzaları, habelə Yeni Bəyazid, Eçmiəzdin, İrəvan və Aleksandropol qəzalarının bir hissəsi daxildir.

4. Tiflis quberniyasında Borçalı, Tiflis və Sığnaq qəzalarının müəyyən bir hissəsi də Azərbaycan ərazisidir.

5. Zaqatala qəzası.

6. Dağıstan regionunda Kürə və Samur nahiyələrini əhatə edən ərazinin bir hissəsi, habelə Dərbənd şəhəri və onun ətrafı da daxil olmaqla Qaytaq –Tabasaran qəzasının bir hissəsi.

7. Yuxarıda adları çəkilən İrəvan və Tiflis quberniyalarında, habelə Zaqatala qəzasında mənsubluğu Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan və Şimali Qafqaz respublikaları tərəfindən iddialar doğuran sahəyə çox kiçik ərazilər də mövcuddur.

Dağıstan quberniyasının əhalisi azərbaycanlılardan ibarət olan hissəsi həmişə Azərbaycana birləşmək meylinə olmuşdur. Həmin regionun iqtisadi mənafeleəri Quba və Bakı şəhərləri ilə o dərəcədə qüvvətli şəkildə bağlıdır ki, Dağıstanı bu siyasi və iqtisadi əlaqələrdən kənardə təsəvvürə gətirmək qeyri-mümkündür. Yerli əhali Azərbaycan dövlətinə çoxlu vətəndaşların imzaladığı petisiyalar göndərir və Sulak çayı boyunca Dağıstanın Azərbaycana birləşdirilməsini tələb edirlər [3, s. 43].

Şimali Qafqazın dağlı xalqları arasında isə klassik milliyyətçilik cərəyanı formalaşmamışdı. Ümumiyyətlə, baxmayaraq ki, istər türk amili, istərsə də Osmanlı dövləti amili Şimali Qafqazda kifayət qədər nüfuza malik faktorlar sayılırdı, lakin siyasi milliyyətçiliyin burada hər hansı bir formada uğur qazanacağını təsəvvür etmək də çətin idi. Şimali Qafqazın dağlıları İslamın burada birləşdirici faktor olmasını əsas götürərək müsəlman mövhumunu özlərinin milli amili kimi qəbul etməyə üstünlük verirdilər [4, s. 53].

Azərbaycanın əlverişli təbii-coğrafi şəraiti, geostrateji mövqeyi, təbii sərvətləri, əməksevər insanların zəhməti hesabına yaranan zəngin var-dövləti və s. bütün uzaq və yaxında yerləşən dövlətlərin diqqətini cəlb etmişdir. Dostluq, əməkdaşlıq və ticarət əlaqələrinə əsaslanan sülh münasibətləri ilə birgə təcavüzkar, iddialı niyyətlər də olmuşdur. Tarix göstərir ki, ikincilər üstün-

lük təşkil etmiş, Azərbaycan tarixində yadelli hücumlarına qarşı mübarizə, zülm və əsarət əleyhinə çıxışlar xətti başlıca yer tutmuşdur. Təəssüf ki, bəzən düşmən güclü olmuş, öz niyyətlərini həyata keçirməyə nail ola bilmişdir [5, s. 8].

M.Ə. Rəsulzadə yazırdı: “I cahan savaşı olmasaydı, fevral burjua inqilabı olmazdı, fevral burjua inqilabı olmasaydı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti olmazdı” [6, s. 3.]. 1918-ci ildə yaranmış və fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qısa ömür sürmüş, Sovet imperiyasının işğalçılıq siyasətinin qurbanı olmuşdur. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövlətçiliyimizin yaranması və inkişafında, xalqımızın tarixi taleyində böyük rol oynamışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və onun Parlamenti çox çətin və mürəkkəb bir tarixi dövrdə meydana gəlmişdi. Həmin dövrün mürəkkəb beynəlxalq siyasi şəraiti, müstəqil dövlətimizə xarici təzyiqlərin artması nəticəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut etsə də, xalqın təfəkküründə azadlıq, demokratiya və müstəqil dövlətçilik ideyaları dərin kök salmışdır [7. s. 146].

“İstiqlal Bəyannaməsi” ilə öz müstəqilliyini bütün dünyaya elan etmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Şərq və müsəlman aləmində xalq hakimiyyəti və insanların bərabərliyi ideyalarına əsaslanan ilk respublika, onun Parlamenti isə dünyanın sivil ölkələrinə xas demokratik prinsiplərə söykənən ilk nümayəndəli qanunvericilik orqanı idi. 1918-20-ci illər Azərbaycan xalqının siyasi və dövlətçilik şüurunun təşəkkül tapdığı, milli mənləyə qayıdış proseslərinin misilsiz vüsət aldığı bir dövrdür. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və onun Parlamenti obyektiv və subyektiv amillərin doğurduğu məhrumiyyət və məşəqqətlərlə dolu olan çox mürəkkəb bir tarixi şəraitdə meydana gəlmişdir. Əsrlər boyu xalqları əsarətdə saxlamış çar Rusiyasının süqutundan sonra cərəyan edən qarşısızalmaz siyasi proseslər 1917-ci ilin oktyabrında bolşeviklər hakimiyyətə gəldikdən sonra keçmiş imperiya ərazisində başlanan qanlı vətəndaş müharibəsi, erməni millətçilərinin azərbaycanlılara qarşı soyqırımının son dərəcə böyük miqyas alması Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda vəziyyəti idarəedilməz şəkllə salmışdı [16].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin iqtisadi tədbirləri sırasında ən əhəmiyyətliindən biri də qonşu və xarici dövlətlərlə iqtisadi əlaqə ya-

ratmaqdan ibarət idi. Bu sahədə AXC hökuməti təkcə qanun layihələri hazırlamaqla kifayətlənməyib, dünyanın bir sıra ölkələri, o cümlədən 1918-ci il iyunun 4-də Türkiyə, 1919-cu il mayın 23-də İran, İngiltərə, ABŞ, Fransa, İtaliya, Gürcüstan, Dağıstan, Orta Asiya dövlətləri ilə iqtisadi əlaqə yaratmağa nail olmuşdu. Bəzi dövlətlərlə ticarət müqaviləsi bağlamış, bəziləri ilə şifahi razılıq əldə edilmişdi [8, s. 512].

1917-1922-ci illərdə Şimali Qafqazda mövcud olmuş müstəqil dövlət (konfederasiya). Dağlılar Respublikasının ərazilərinə müasir dövrdə Rusiyanın Çeçenistan, İnquşetiya, Dağıstan və Kabardin-Balkar respublikaları və Qaraçay-Çerkesiya muxtar vilayətləri daxil idi. Rusiyada vətəndaş müharibəsinin getdiyi dövrdə keçmiş Qafqaz İmamətinin əhatə etdiyi ərazidə, o cümlədən, Dağıstan, Çeçenistan, Tersk vilayətinin dağlıq dairələrində 1917-ci ilin noyabrında Dağlı Respublikası (1917-1919) elan olunur. [9, s.51] 16 aprel 1919-cu il tarixində respublikanın rəhbəri Pşemaxo Kosyev Dağıstanın Azərbaycan Demokratik Respublikasının tərkibinə keçməsi barədə qərar qəbul etdi. Dağlılar Respublikasının qurucularından biri Şeyx Şamilin nəvəsi Seyid Şamil olmuşdur. Dövlətin ilk rəhbəri isə Tapa Çermoyev seçilmişdir. Şeyx Əli Hacı Akuşa və Heydər Bamat kimi nüfuzlu bəylər dövlətin idarə olunmasında yaxından iştirak etmişdilər. Dağlılar Respublikası Osmanlı imperiyası, Almaniya, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Gürcüstan Demokratik Respublikası tərəfindən rəsmən tanınmışdır. [17]

1918-ci ilin noyabrından hökumət Teymur-Xan Şurada (indiki Buynaksk) qərarlaşır. 1918-ci ilin axırlarında türk qoşunları çəkildikdən sonra dağlı qurultayı Koalisiya hökuməti yaradır, Pşemaxo Kotseyev başçı seçilir, kazak rəhbərliyi ilə müqavilələr bağlanır, Azərbaycan və Gürcüstanın köməyi ilə hərbi qüvvələr yaradılır, hərbişəriət məhkəmələri təşkil olunur. Lakin 1919-cu ilin yazında Denikin Dağıstanı tutması ilə Dağlı hökuməti fəaliyyətini dayandırır, hökumət üzvləri Tiflisə mühacirət edir. Bu aralarda Şimali Qafqazda bolşeviklər tərəfindən Tersk Sovet Respublikası (1918-1919), Şimali Qafqaz Sovet Respublikası (1918) da yaradılır [9, s. 52].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, ümumiyyətlə, mövcud olduğu qısa tarixi dövr ərzində, son dərəcə mürəkkəb və ziddiyyətli tarixi şərait-

də olduqca fəal xarici siyasət yeritdi. Azərbaycan dövləti 1920-ci il yanvarın 11-də Paris sülh konfransında Azərbaycan haqqında xüsusi qərar qəbul edilməsinə nail oldu. Həmin qərara əsasən, konfrans iştirakçısı olan ölkələr Azərbaycanı müstəqil dövlət kimi de-fakto tanıdılar. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Türkiyə, İran, Ukrayna, Böyük Britaniya, ABŞ, Fransa, İtaliya, Belçika, Hollandiya, Yunanıstan, Polşa, İsveçrə, İsveç, Danimarka, Latviya, Litva, Estoniya, Finlandiya, Rumıniya, Almaniya, Gürcüstan, Ermənistan, Dağlılar Respublikası, Krım və başqa ölkələrlə səfirlik və nümayəndəliklər səviyyəsində diplomatik münasibətlər yaratdı, ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələr, sazişlər imzaladı [10, s. 44].

M.Y. Cəfərov 1919-cu ilin aprel ayının 14-də xarici işlər naziri vəzifəsinə başladıqdan sonra həm nazirliyin mərkəzi aparatında, həm də xaricdəki diplomatik nümayəndəliklərdə bir sıra dəyişikliklər etdi. Aprel ayının 15-də xarici işlər nazirliyi üzrə verilmiş 2 sayılı əmrə nazirliyin şəxsi heyəti və diplomatik missiyaların başçıları öz yerlərinə təsdiq edildilər. Yeni əmrə əsasən, Mir Yusif Vəzirov Ukrayna, Polşa və Krımda, Mahmud bəy Əfəndiyev Batumda, Məhəmməd Xan Təkinski Ermənistanda, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev Dağlılar İttifaqında, Cəfər bəy Rüstəmov Kuban hökumətində, Əkbər ağa Sadıxov Aşqabadda öz diplomatik fəaliyyətlərini davam etdirməli idilər. Tiflisdəki Azərbaycan diplomatik nümayəndəliyinə onun müavini olmuş Fariz bəy Vəkilov başçılıq etməyə başladı [18].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin iqtisadi proqramında xarici iqtisadi-ticarət strategiyası mühüm yer tuturdu. AXC hökuməti və parlamenti xarici iqtisadi siyasət sahəsində mühüm addımlar atmış, bir çox qanunlar layihəsi hazırlamış və qəbul etmişdir. Xarici iqtisadi əlaqələri həyata keçirən Ticarət və Sənaye Nazirliyinin nəzdində “Xarici dövlətlər və bir birinə yaxın sahələrlə əmtəə mübadiləsi komitəsi” fəaliyyət göstərirdi. Qonşu dövlətlərlə iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsinə xüsusi əhəmiyyət verən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, hələ özünün mükəmməl iqtisadi bazasını yaradıb başa çatdırmadığı halda, humanizm prinsiplərindən çıxış edərək, Dağıstana 50 mln. manat məbləğində yardım göstərmişdi ki, bu da respublikanın büdcə məxaricinin 1/8 hissəsini təşkil edirdi [11, s. 60].

1920-ci ilin martında Qarabağın dağlıq hissəsində Azərbaycan Cümhuriyyətinə qarşı qaldırılan qiyamda, Qazax və Naxçıvana Ermənistan tərəfindən edilən təcavüzdə məqsəd Azərbaycanın nizami ordu hissələrini Bakıdan çıxartmaq idi. Daşnak quldur dəstələrinin Xankəndi qarnizonuna hücumu ilə başlanan Qarabağ qiyamını yatırtmaq üçün ordu hissələri təcili Bakıdan və Dağıstan sərhədlərindən Qarabağın dağlıq hissəsinə gətirilməyə başladı. Xarici təhlükə ilə yanaşı mart ayının axırlarında hökumətin istefa verməsi də böhranın dərinləşməsində az rol oynamırdı. Lakin yeni hökumət yaradılmadığı üçün köhnə kabinet hələlik öz fəaliyyətini davam etdirirdi. Aprel ayının ortalarında Qırımızı Ordu hissələrinin Azərbaycan sərhədlərində toplaşması Azərbaycan hökumətinin ciddi narahatlığına səbəb olmuşdu. Aprelin 15-də Fətəli xan Xoyski G. Çiçerinə göndərdiyi teleqramda yazırdı ki, Dağıstan denikinçilərdən təmizləndikdən sonra Azərbaycan xalqı bu ümidlə idi ki, şimaldan təhlükə qurtarmışdır; o, qardaş dağlı xalqları və xalqların öz müqəddəratını təyin etmək hüququna təminat vermiş Rusiya ilə dostcasına yaşayacaqdır [18].

“Vahid və bölünməz Rusiya” sərhədlərini bərpa etmək iddiasında olan Denikin 1919-cu ilin yazında Dağıstan Dağlılar Respublikasına soxularaq Dərbəndi işğal etdi. Çar generalının Azərbaycana təcavüzkar niyyətdə olduğu aşkara çıxdı. Parlamentin fəvqəladə iclasında qəbul olunmuş qərara əsasən sərhədlərin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə Dövlət Müdafiə Komitəsi yaradıldı və bütün hakimiyyət onun ixtiyarına keçdi.

Aprelin 29-da Azərbaycan İnqilab Komitəsi hərbi yardım göstərmək xahişi ilə Sovet Rusiyasına müraciət etdi. Halbuki, rus ordusu aprelin 27-də Azərbaycanın hüduqları daxilində idi. Beləliklə, AXC 23 aylıq fəaliyyətdən sonra süqut etdi.

1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası elan olundu.

Aprel işğalı nəticəsində Azərbaycanda qurulan bolşevik rejiminin ömrü 70 ildən də çox çəkdi. Bu rejim özünün bütün varlığı ərzində Şərqdə ilk demokratik respublikanın bayrağını ucaldan qeyrətli soydaşlarımızla, onların haqq işinin davamçıları ilə mübarizə apardı. Lakin xalqın qəlbində yaşayan azadlıq atəşini söndürməyə müvəffəq olmadı. Xalq özünün istiqlal ar-

zularını nəsildən-nəslə ötürdü. Nəhayət, 1991-ci ildə Azərbaycan yenidən öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdi, indiki Azərbaycan Respublikasının 1918-ci il mayın 28-dən 1920-ci il aprelin 28-dək mövcud olmuş AXC-nin varisi olduğunu ümumxalq iradəsi ilə təsdiqlədi. [12, s. 23-24]

Şimali Qafqazın şərqində yerləşən Dağıstanla Azərbaycan arasında mədəni əlaqələrin tarixi qədimdir. Bu sahədə zəngin qarşılıqlı mədəni münasibətlərə malik olan hər iki xalq həmişə dostluq və mehriban ünsiyyət şəraitində yaşamışdır. Tarix boyu azərbaycanlılardan qardaşlıq münasibətlərini hiss edən dağıstanlı sənətkarlar, yaxud adi vətəndaşlar öz vətənlərindən Azərbaycana pənah gətirmiş, bu ölkənin əhalisi ilə dinc və əmin-amanlıq mühitində yaşayıb-yaratmışlar. Ona görə də bu gün Azərbaycanın bəzi rayon və kəndlərində dağıstanlı ailələrinə rast gəlmək olur. Onlar haqlı olaraq Azərbaycanı özləri üçün əsil vətən hesab edirlər. Hələ qədimlərdən Azərbaycana gəlmiş dağıstanlılar Azərbaycan dilini öyrənir, onun mədəniyyəti, adət və ənənələri ilə yaxından tanış olurdular. Azərbaycan və Dağıstanın qabaqcıl ziyalıları, ailələri, şair və yazıçıları bir-biri ilə sıx əlaqələr saxlamış, öz yaradıcılıq fəaliyyətlərində bir-birlərinə kömək etmişlər [19].

Azərbaycan xalqının Şimali Qafqazın yerli dağlı əhalisi ilə çoxəsrlik siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələri 1917-1920-ci illərdə milli müstəqillik uğrunda mübarizə dövründə daha da gücləndi və çoxşaxəli oldu. Azərbaycanın qabaqcıl ziyalıları, ictimai-siyasi xadimləri bəhs olunan dövrdə Şimali Qafqaz xalqlarının milli-azadlıq hərəkatını rəğbətlə izləyir və bütün mümkün vasitələrlə onlara yardım edirlər. [13. s. 29-33]

Dağlı Respublikası və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasındakı qarşılıqlı əlaqələr böyük maraq doğurur. Bu respublikaları birləşdirən əsas cəhətlər demokratik inkişaf kursu, Osmanlı imperiyasına yönəlmiş xarici siyasət və yaranmış vəziyyətdə ümumi maraqlardan çıxış edərək bolşeviklərə və ağqvardiyaçılara qarşı mübarizə idi. Milli oyanış, Qafqaz xalqlarının sivil cəmiyyət qurmaq səyləri, öz müqəddəratını təyin etmək uğrunda silahlı mübarizə, XX əsrin əvvəllərində müstəqil dövlət qurumlarının elan edilməsi Azərbaycan və Şimali Qafqaz xalqlarının Qafqazda müstəqil yaşamaq istəklərini nümayiş etdirirdi [2, s. 27-28].

Rusiya hakim dairələri ümumi türk dili və vahid din əsasında türk-müsəlman xalqlarının birləşməsi ideyasının yayılmasından ehtiyatlanaraq hesab edirdilər ki, bu proses müxtəlif maarifçi-xeyriyyə cəmiyyətlərinin, türk-tatar məktəblərinin və mətbu orqanlarının açılması ilə həyata keçirilir. Dağıstan vilayətində cəmi iki belə məktəb fəaliyyət göstərirdi: Dərbənd və Petrovsk (Mahaçqala). Temir Xan Şurada (Buy-naxsk) azərbaycanlı tələbələr tədrisin ana dilində keçirilməsini tələb edirdilər. Azərbaycan milli teatr dərnəkləri meydana gəlirdi. Azərbaycan dilində bir sıra nəşrlər işıq üzü görməyə başladı. Dağıstanda Azərbaycan maarifçiləri tərəfindən nəşr edilən "Molla Nəsrəddin" satirik jurnalı yayılmağa başlamışdı. Azərbaycan xeyriyyəçisi Hacı Zeynalabdin Tağıyev Azərbaycanda və Dağıstanda ilk kitabların nəşrinə köməklik edirdi. Buna misal olaraq Həsən Əl-Qədərini türk dilində nəşr edilmiş "Asar-i Dağıstan" əsərini göstərmək olar [2, s. 3]. "Beynəlxalq mədəni əlaqələr" kitabında deyilir ki, Azərbaycan xalqının görkəmli ziyalı, filosof və tarixçisi A. Bakıxanov Dağıstan xalqlarının tarixi ilə yaxından məşğul olmuş sənətkarlardandır. Müəllifin "Gülüstani-İrəm" adlı məşhur əsərində öz doğma xalqının tarixi ilə yanaşı, Dağıstan xalqının da tarixi geniş şəkildə işıqlandırılmış, yadelli işğalçılara qarşı hər iki xalqın mübarizəsi diqqətə çatdırılmışdır. Dağıstan xalqının tərəqqipərvər alimi Həsən Əlqədari Azərbaycan dilini, tarixini və ədəbiyyatını yaxşı öyrənmiş, Azərbaycan dilində əsərlər yazıb-yaratmışdı. Müəllif Azərbaycan dilində yazdığı, eyni zamanda, Bakıda çap etdirdiyi "Asari-Dağıstan" adlı kitabında iki xalqın dostluğuna yüksək qiymət vermişdi. Həsən Əlqədari Azərbaycanın məşhur alimi Həsən bəy Zərdabi, Firudin bəy Köçərli və digər alim və yazıçılarla şəxsən əlaqə saxlamış, hətta dost olmuşdur. Həsən bəy Əlqədari Zərdabinin nəşr etdirdiyi "Əkinçi" qəzetinin abunəçisi və müxbiri olmuş, qəzetin Dağıstanda yayılmasına ciddi kömək göstərmişdi. Bu fakt iki xalq arasında dostluğun bariz nümunəsi idi. Ədəbi əlaqələr sırasında Dağıstanın xalq şairi Süleyman Stalski, şair və yazıçı Xürüklü Tahir, aşıq Seyid, aşıq Abdullah, xalq artisti Səfərbək Ağabalıyev, yazıçı-alim Paşa Salavatov və bir çox başqaları Azərbaycanda olmuş, azərbaycanlı şair, yazıçı, aşıq və digər tərəqqipərvər insanlarla mədəni

əlaqə saxlayaraq öz yaradıcılıqlarında onların əlaqələrindən geniş şəkildə bəhrələnmişdilər. Azərbaycanın klassik sənətkarları Dağıstanda həmişə tanınmaqdadır. Xüsusilə, Füzulinin "Divanı", "Leyli və Məcnun"u, Vaqifin şeirləri, Sabirin "Hophopnamə"si, Nəriman Nərimanov, Məmməd Səid Ordubadi və digərləri bu ölkədə həmişə çox maraqla oxunur [19]. Məhəmməd Rəfi Əbdürrəhim oğlu Şirvani – XVI əsrin ikinci və XVII əsrin birinci yarısında yaşamış Azərbaycan alimidir. Azərbaycan və Dağıstan tarixinə aid bəzi əsərləri vardır. "Risaleyi-rüstəm xaniyyə" adlı kitabını Dağıstan xanlarından Rüstəm xanın adına yazmışdır [14, s. 17].

"Gülüstani-İrəm" əsərində A. Bakıxanov Azərbaycan xalqının, xüsusilə Şirvan və Dağıstanda yaşayan tayfa və xalqların tarixini qədim dövrlərdən başlayaraq 1813-cü il "Gülüstani-müqaviləsi"yə qədər təsvir edir. Bu əsər, əsas etibarilə, müqəddəmə, beş fəsil və nəticədən ibarətdir. Əsərin müqəddəmə hissəsində müəllif Şirvan və Dağıstan xalqlarının mənşəyi haqqında məlumat verir. O, islam dininin, istifadə etdiyi şərq məxəzlərinin, eyni zamanda, özünün idealist görüşləri əsasında, ümumiyyətlə, xalqların, xüsusilə Şirvan və Dağıstanda yaşayan xalq və tayfaların mənşəyini təhrif edilmiş bir tərzdə izah etməyə çalışmışdır. Dağıllara ləzgi adının verilməsi, Laz qovmilə qarışmaları münasibətilə ola bilər. Lazlar miladın III əsri sonunda Kolxidada yaşayırdılar. Sərmət padşahı Qıpçaq çölündən gəlib, onları məğlub etdi. Lazlar V əsrdə albanlar və iverlər ilə bərabər Rum və İran arasında uzun müddət davam edən müharibələrə qarışdılar. VI və VII əsrlərdə dəbunların dövləti mövcud idi. Bunların padşahlarından Qubaz və Xoryan şöhrət sahibi olmuşlar. Bu tayfanın qalıqları indi də Qara dənizin cənub-şərqində sakin olub, yazılarında öz adlarını layiqi yazırlar [14, s. 6-7-20].

Azərbaycan çar Rusiyası tərəfindən istila edildikdən sonra rus alimləri Azərbaycan xalqının XIX əsr sosial-iqtisadi, siyasi və mədəniyyət tarixini tədqiq etmək sahəsində müəyyən işlər görmüşlər. Bu alimlərdən İ.N. Berezinin 1849-1852-ci illərdə nəşr olunmuş – "Dağıstan və Zaqafqaziya səfəri" əsərini qeyd etməliyik. S.B. Bronevskinin, O. Yevetskinin, B. Zubovun, Y.A. Qaqameystürin, Q.E. Startevin, V. Simonoviçin, S.D. Perşkenin, A. Brilinskinin, İ.L. Se-

qalın, N.A. Petrovun, V.İ. Masalskinin və başqalarının özündə Azərbaycanın XIX əsr tarixi məsələlərini əks etdirən əsərlərini də göstərməliyik. Azərbaycanın XIX əsrə qədərki, həmçinin XIX əsrin əvvəlləri tarixinin bəzi məsələlərini özündə cəmləşdirmiş əsərlərin – Qarabağnamələrin müəllifləri Mirzə Yusif Qarabağini, Mir Mehdi Xəzanini, Mirzə Adıgözəl bəyi, Mirzə Camalı, Əhməd bəy Cavanşiri, Məhəmməd Baharlıni da unutmamalıyıq. Bu dövrün belə tarixçilərindən danışarkən Abbasqulu Ağa Bakıxanovun “Gülüstani – İrəm” kitabını və əsərlərində XIX əsrin I yarısı tariximizin bir sıra məsələlərini əks etdirən, Dərbənddə doğulmuş, Qazan və Peterburq Universitetində işləmiş Mirzə Məhəmməd Əli Kazım bəyi xüsusilə qeyd etməliyik [14, s. 5].

Azadlıq uğrunda mübarizə simvoluna çevrilmiş şəxsiyyətinin müstəqil Azərbaycan respublikasının vətəndaşlarında tarixi keçmişə düzgün münasibət, Vətənə sədaqət hisslərinin formalaşmasında xüsusi əhəmiyyətini nəzərə alaraq, Ulu öndər Heydər Əliyev 21 oktyabr 1997-ci ildə Şeyx Şamilin anadan olmasının 200 illiyi ilə əlaqədar yubiley tədbirlərinin həyata keçirilməsi üçün qərar qəbul etmişdi. Həmin tədbirdə çıxış edən Heydər Əliyev Şeyx Şamilin tarixi xidmətləri haqqında demişdi: “Azadlıq uğrunda 25 ildən çox vuruşan Şeyx Şamil bir

daha sübut etdi ki, xalqın istiqlal amalını, iradəsini və əzmini sındırmaq, məhv etmək mümkün deyil... Azadlığı, sülhü, əmin-amanlığı qorumaq yolunda hər bir Qafqazlıya Şeyx Şamil müdrikliyi, qətiyyəti və fədakarlığı arzulayıram. Əminəm ki, Şeyx Şamil ruhu bizi bir-birimizə daha da doğmalaşdıracaq, Rusiya Federasiyasında yaşayan xalqlarla Azərbaycan xalqı arasındakı dostluq və qardaşlığı daha da möhkəmləndirəcəkdir [15, s. 6].

Problemin aktuallığı. Mövzunun məqsəd və vəzifələri onun aktuallığını şərtləndirən səbəblərlə bilavasitə əlaqədardır. Araşdırmanın aparılmasının əsas məqsədi 1918-1920-ci illər Azərbaycan xalqının öz müqəddəratını özünün təyin etməyə qadir olduğunu sübut etməyə cəhd göstərdiyi bir dövrü və xalqımızın yazmış olduğu şanlı tarixi xronoloji ardıcılıq və əhəmiyyətlik prinsipləri əsasında tarixi hadisələri dərinlən öyrənilməsinə göstərməkdir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə xalqlarımızın əsrlər boyu tarixi əlaqələrindən bəhs edərkən hər zaman hər iki xalqı birləşdirən, zəngin həyat təcrübəsinə söykənən mehriban dostluq, qonşuluq və əməkdaşlıq ənənələrimizin bu gün də davam etdirilməsi qeyd edilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Qədim dövrlətilik tarixinə malik olan xalqımızın keçmişini və bugününü öyrənməyə, ondan güc almağa və daim təcrübə qazanmağa ehtiyacımız vardır.

Ədəbiyyat:

1. R. Qurbanov. Qafqaz tarixi. / R. Qurbanov. -Bakı: Zərdabi LTD MMC, - 2008. -583 s.
2. Sevinc Əliyeva. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Şimali Qafqaz Dövlətləri müstəqillik illərində (1918-1920) -Bakı-2020. -322 s.
3. “Azərbaycan Paris Sulh Konfransında” (1919 -1920) -Bakı: “Ozan”, -2008. -244 s.
4. A. Göyüşov. 1917-1920-ci illərdə Şimali Qafqaz dağlılarının azadlıq uğrunda mübarizəsi. -Bakı: “Araz”-2000.- 352 s.
5. K. Şükürov. Türkmənçay - 1828, Tarixi xronika, (İxtisarla). -Bakı, 2006, -188 s.
6. A. İsgəndərov. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 95 illiyinə həsr edilmiş Respublika elmi konfransının materialları. -Bakı, -2014.
7. İ. Hüseynova. Tarix. Zaman. Düşüncələr. / İ. Hüseynova. -Bakı: Elm və təhsil, -2016, c.1. - 512 s.
8. Azərbaycan tarixi: [7 cildə] / -Bakı: Elm. - 2008. - c.5.,+40 s. İllüstrasiya., 696 s.
9. T. Əliyeva. Qafqaz müharibəsi rus ədəbiyyatında. -Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, 2019.
10. Y. Mahmudov. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. I Cild / Bakı: Lider, -2004. - 472 s .
11. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası: [11. İki cildə] / - Bakı: Lider, - 2004.
12. A. İsgəndərov. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması və onun tariximizdə yeri // Strateji təhsil, 2018, № 1-2,
13. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Dağlı Respublikasına yardımları haqqında. Q. Əliyev // GEO Stratejiya.-2014.-№ 4 .-s.29-33.
14. A. Bakıxanov. Gülüstani-İrəm. -Bakı, -2010. - 153 s.
15. M. Mahmudzadə. Şeyx Şamil və onun varisləri (sənədli publisistik qeydlər). / M. Mahmudzadə. -Bakı: Boz oğuz, -1998, - 174 s.

16. <https://axc.preslib.az/az/page/d9JSpahRCP>)
17. (https://az.wikipedia.org/wiki/Dağlılar_Respublikasi)
18. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü - https://files.preslib.az/projects/azdiplomacy/a2_1.pdf
19. V. Öməröv. Azərbaycan-Dağıstan mədəni-mənəvi inteqrasiyası; XIX əsr və XX əsrin birinci yarısı <https://sesqazeti.az/news/mia/392050.html>)

E-mail: ley.hasan@gmail.com

Rəyçilər: *tarix elm.dok., prof. M.İ. Əmrahov,*
tarix elm.dok. H.Y. Verdiyeva

Redaksiyaya daxil olub: 05.12.2022.